

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ռուսական զորքերի ժամանակավոր նահանջը Կովկասյան ռազմաճակատում 1914 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին պատճառ հանդիսացավ առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայ գաղթականության քակրզքնավորմանը: Քեովրի-Քեոյի և Սարիղամիշի հայտնի իրադարձություններից հետո ռուսական տիրապետության սահմանամերձ շրջաններ գաղթեցին Սարիղամիշի, Արդահանի, Արդվիհի, Կարսի, Օլթիի, Դիահիհի, Ալաշկերտի, Ղարաքիլիսայի, Բալազետի, Սալմաստի, Խոյի, Ուրմիայի, Դիլմանի, Թավրիզի, Բաշկալեի և Սարայի շրջանների հայությունը¹:

Ճակատագրական այդ ծանր օրերին Բասենի և Ալաշկերտի գաղթականական մարմինները փրկարար մեծ աշխատանք կատարեցին գաղթող ժողովրդին ազատագրելու ուղղությամբ: Սակայն վերջիններիս բազմակողմանի և լիարժեք օժանդակություն ցույց տալու նպատակով անհրաժեշտ էր միավորել գաղթականների օգտին գործող բոլոր կազմակերպությունների և մարմինների ուժերը: Ինչպես իրավացիորեն հայ մեծ բանաստեղծ Հ. Թումանյանն էր նշում, «Պետք է ուժեղացնել քաղաքացիական գործիչների ու օգնողների փոքրիկ ու թույլ բանակը և նպատակահարմար կազմակերպել օգնության գործը»²:

Կազմակերպչական այդ աշխատանքն իր վրա ստանձնեց Էջմիածնի նորաստեղծ եղբայրական օգնության կոմիտեն, որն իբրև հեղինակավոր և ձեռնահաս մարմին իր վրա բևեռեց հայ հասարակության ուշադրությունը: Նրա անմիջական ղեկավարությամբ և Գևորգ Ե Կաթողիկոսի տնօրինությամբ 1915 թ. մարտի 1—2-ը Էջմիածնի վանքի Մատենադարանի դահլիճում տեղի ունեցան նախօրոք նշանակված գաղթականական առաջին համագումարի նիստերը³:

Հետագայում կաթողիկոսը 1915 թ. մարտի 21-ի իր կոնդակում կնշեր, որ «... Ի նկատի առեալ զօգուտն փախստական-գաղթական զավակսց մերոց և ցանկացեալ մեր կանոնավորել զգործ օգնության ի գյուղորայս և ի քաղաքս Կովկասու՝ համաչափ բաշխմամբ նպաստից, կազմակերպել հատկապես զվերադարձ փախստական-գաղթականց ի Հայաստան և բարվոքել զտնտեսություն և զերկրագործություն ի բնակավայրս նոցա, մենք անհրաժեշտ վարկաք հրավիրել զպատգամավորս հանձնաժողովոց և Միությանց, Ընկերությանց և Հաստատությանց ի Ս. Էջմիածին, ի 1-ն մարտ ամսոյս, վասն խորհրդակցելո աստ՝ ընդ հովանավորությամբ և անմիջական հսկողությամբ մերով՝ հաղագս հիշյալ կարևոր խնդրոց»⁴:

¹ ՀԽՍՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 192, թ. 29:

² Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, 1959, էջ 214:

³ ՀԽՍՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 228, թ. 33, նաև «Մշակ», 1915 թ. № 51—52:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 55, ց. 1, գ. 115, թ. 2:

Համագումարը հանդիսավորությամբ բացվեց կաթողիկոսի կոնդակի ընթերցանությամբ, որից հետո համագումարի նախագահ ընտրված Հուսիկ արքեպիսկոպոսը ներկայացրեց համագումարի օրակարգը. այն է՝ 1) համերաշխ գործունեություն հաստատել գաղթականների օգտին գործող բոլոր հանձնաժողովների և ընկերությունների միջև, 2) Կովկասի քաղաքներում և գյուղերում կազմակերպել գաղթականների օգնության գործը, 3) լսել այլ վայրերում գոյություն ունեցող հանձնաժողովների հաշիվներն ու զեկուցումները, 4) հոգալ գաղթականների վերադարձի և նրանց՝ իրենց նախկին բնակավայրերում բարվոք վերահաստատելու և Հայաստանի վերաշինության մասին, ինչպես նաև այլ հարցեր⁵:

Համագումարի աշխատանքներին ձայնի իրավունքով մասնակցում էին Էջմիածնի, Երևանի, Նախիջևանի և Իգդիրի Եղբայրական օգնության հանձնաժողովների, Թիֆլիսի Կենտրոնական միության, ԿՀԲԸ, Կենտրոնական կոմիտեի և Ծխական հոգատարության, Կարսի գաղթականական մասնաժողովի, Հայկական գյուղատնտեսական և նպաստամատույց ընկերությունների, Բաքվի Ազգային բյուրոյի գաղթականական մասնաճյուղի, Կուլտուրական միության և Մարդասիրական ընկերության, Մոսկվայի, Սիմֆերոպոլի և Ալեքսանդրոպոլի հայկական կոմիտեների, Նոր Նախիջևանի հայկական բյուրոյի ներկայացուցիչները:

Խորհրդակցական ձայնի իրավունքով համագումարին ներկա էին՝ Թիֆլիսի քաղաքային հանձնաժողովի, Պարսկահայ փախըստականական հանձնաժողովի, Դրիմի քաղաքների և Թիֆլիսի Կենտրոնական բյուրոյի մի շարք ներկայացուցիչներ⁶:

Համագումարն իր երկրորդ նիստում ըզբաղվեց Էջմիածնի, Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Իգդիրի, Նախիջևանի, Թիֆլիսի, Նոր Նախիջևանի, Սիմֆերոպոլի գաղթականական կոմիտեների, ինչպես նաև Կենտրոնական կոմիտեի, Բարեգործական ընկերության, Նպատակամատույց ընկերության, Բաքվի Հայկական բյուրոյի և Պարսկահայների հանձնաժողովի զեկուցումները լսելով: Ամփոփելով և ընդհանրացնելով վերոհիշյալ զեկուցումները, համագումարի մասնակիցները եկան այն եզրակացությանը, որ ա) 60000 փախստականների պատսպարման և կերակրման համար՝ յուրաքանչյուրին հաշվելով օրական 15 կոպեկ նպաստ, երեք

ամսում (հունվար, փետրվար, մարտ) ծախսվել էր 800000 ռ., բ) այդ գումարից հայ հասարակական և բարեգործական ընկերությունները ծախսել էին 200000 ռ., իսկ պատերազմից վնասվածների օգնող Կովկասյան գլխավոր կոմիտեն՝ աջակցությամբ Պետրոգրադի Տատյանա Նիկոլանուսյի կոմիտեի՝ 100000 ռ.: Ընդամենը՝ 800000 ռ.: Նշանակում է մնացած 500000 ռ., կամ ծախսված գումարի 5/8-ը, հոգացել էր գյուղական հայ ժողովուրդը, գ) հարկավոր էր մտածել օգնության նոր միջոցների մասին, քանի որ հայ գյուղացիությունը գտնվում էր աննպաստ տնտեսական պայմաններում և նրա տնտեսությունը քայքայված էր և դ) անհրաժեշտ էր բոլոր զեկուցագրերը խլով՝ բազրել և առանձին հրատարակել:

Համագումարի երրորդ նիստում ընտրվեց մի հանձնաժողով, որի նպատակն էր ճշտել բոլոր արձանագրությունների թիվը, որոշել հասարակական և բարեգործական ընկերությունների և գյուղացիության հարաբերական օգնության չափը, կազմակերպել փախստականների պաշտպանության և վերադարձի նախահաշիվը և այդ բոլորը ներկայացնել համագումարին:

Ապա համագումարը քննության առավ՝ ա) գաղթականների տեղավորման հարցը, բ) նրանց օգնության քանակն ու չափերը, գ) բժշկական օգնության կազմակերպումը, դ) շորերի բաշխման ձևը, ե) աշխատանքի հարցը և որոշեց հետևյալը. գաղթականներին տեղավորել հիմնականում գյուղերում՝ հաշվի առնելով կլիմայական պայմանները և վերադարձի հարմարությունները, նախապատվություն տալ նյութական օգնությանը՝ դրամական օգնության փոխարեն, նշանակել նպաստ՝ յուրաքանչյուր շնչին 15 կոպեկի չափով չհաշվելով բնակարանի և վառելիքի վարձը, բացել այլուրի, օճառի և աղի պահեստներ, օգնություն կազմակերպել ամենքին, հիմնել բժշկական կենտրոնական վայրեր, դեղատներ, հրավիրել ֆելդշերներ, սանիտարներ, շորերի համար բացել կենտրոնական պահեստ, ցուցակագրել աշխատանքի ընդունակ փախստականներին և նրանց համար գործ գտնել, իսկ աշխատանքից խուսափողներին և բավարար աշխատավարձ ստացողներին նպաստից զրկել: Որոշվեց նաև բացել որբանոցներ, ուր որբերի հետ միասին նախատես-

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 382, ց. 1, գ. 1023, թ. 2:

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 27, ց. 1, գ. 245, թ. 40, նաև «Հորիզոն», 1915 թ. մարտի 17, № 60:

⁷ ЦГИА Гр. ССР, ф. 520, оп. I, д. 204, л. 8.

⁸ ՀԽՍՀ ՊԴԿԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 245, թ. 40, նաև «Փայլակ», 1915 թ. մարտի 15, № 3:

վում էր խնամել նաև ժամանակավորապես ծնողակորույս երեխաներին⁹:

Համագումարի չորրորդ գիստը զբաղվեց օրակարգի առաջին կետի քննությամբ, որը նախատեսում էր համերաշխ և միատարր գործունեություն հաստատել գաղթականների հարցով զբաղվող բոլոր ընկերությունների և կազմակերպությունների միջև: Այդ էր պատճառը, որ կարծիքների փոխանակությունից հետո համագումարն ընդունեց կարևոր բանաձև, որի մեջ նշվում էր, որ «... անհրաժեշտ է հիմնել մի կենտրոնական ղեկավարիչ և տեղեկատու մարմին՝ փախստականներին օգնելու համար»: Հետագայում հիմնվելիք այդ մարմնի նստավայր համագումարը ճանաչեց Էջմիածինը: Համագումարի որոշման համաձայն ղեկավար այդ մարմինը պետք է բաղկացած լիներ 12 անդամներից, այն է՝ Էջմիածնի և Երևանի 4-ական, Թիֆլիսի 2-ական, Բաքվի և Մոսկվայի 1-ական ներկայացուցիչներից՝ հիշատակված տեղերի ընտրությամբ, թույլ տալով նաև վճռական ձայնի իրավունքով այդ մարմնի նիստերին մասնակցել նաև բոլոր այն մասնակիցներին, որոնք զբաղվում էին փախստականների հոգածությամբ և խնամատարությամբ¹⁰:

Համագումարի 5-րդ գիստը քննության ենթարկեց օրակարգի չորրորդ կետը, այն է՝ միջնորդություն հարուցել արևմտահայ գաղթականներին ռուսական հպատակություն շնորհելու մասին, գաղթականների վերադարձի և նրանց՝ իրենց նախկին վայրերում վերահաստատվելու վերաբերյալ, թուրքական գերության մեջ գտնվող հայ կանանց և երեխաների ազատագրումը, դիմել Անտանտի տերություններին ազատագրելու համար հայ ժողովրդին թուրքական լծից և բոլոր հայերի միավորումը, ռուսական ցարին խնդրել ներում շնորհել բոլոր այն հայ քաղբանտարկյալներին, որոնք պատկանում էին դաշնակցություն կուսակցությանը¹¹:

Թիֆլիսի կենտրոնական բյուրոյի ներկայացուցիչ Ս. Տիգրանյանի զեկուցումից պարզվեց, որ հայ գաղթականներին Բալագետ-Ալաշկերտի շրջանները վերադարձնելու և նրանց կենցաղային կարիքները

հոգալու համար, անհրաժեշտ էր հաստատել 2 մարմին՝ մեկը Իզդիրում, մյուսը՝ բուն երկրում, ունենալ շրջիկ գործակալներ և մի հատուկ պահակախումբ՝ 100—150 հոգուց բաղկացած, որի նպատակն էր հսկել գաղթականներին և նրանց դաշտային աշխատանքներին: Այդ բոլորի համար զեկուցողը պահանջում էր 50000—55000 ռ.:

Ապա համագումարը երկար խորհրդակցելով օրակարգի 4-րդ կետի շուրջը, փորձեց որոշել համագումարի մասնակիցների սկզբունքային և գործնական տեսակետները գաղթականների վերադարձի նկատմամբ: Այդ առիթով ընդունվեց բանաձև, որի մեջ նշվում էր, որ «Համագումարը գաղթականների կենսական շահի տեսակետով անհրաժեշտ է գտնում նրանց վերադարձը իրենց վայրերը առաջին իսկ հնարավոր դեպքում»¹²:

Հաջորդ գիստի ժամանակ համագումարը քննության առավ Բալագետի շրջանի հրմուտ գիտակ Ռ. Դրամիսյանի բովանդակից զեկուցումը, որից հետո ձեռնամուխ եղավ գաղթականների առաջիկա 6 ամիսների խնամատարության և նրանց վերադարձի մոտավոր նախահաշվի կազմությանը: Այդ առիթով համագումարը ծրագրեց հետևյալ հայեցակետերը. ա) որոշել բոլոր փախստականների ընդհանուր թիվը, բ) որոշել առաջիկա 6 ամիսների համար նրանց պահպանության ծախսը, գ) որոշել գաղթականների վերադարձի ծախքը՝ հաշվելով մարդագլուխը 3 ռ., դ) կազմել յուրաքանչյուր ընտանիքի միջակ տնտեսության վերականգնման ընդհանուր ծախսը, ե) որոշել գաղթականներին տեղում ապահովելու, ապահով վերադարձի հարցը և լիցենզիա ծախսի չափը: Սույն նպատակները իրականացնելու համար ընտրվեց մի հանձնաժողով՝ բաղկացած Ե. Թադիանոսյանից, Ավագյանից, Ա. Ծարաֆյանից և Ռ. Դրամիսյանից, որին հանձնարարվեց կազմել փախստականների պահպանման և վերադարձի նախահաշվի մոտավոր պատկերը: Հանձնաժողովը քննելով հարցը, ներկայացրեց այդ նախահաշիվը, որի համաձայն 82382 փախստականների¹³ հոգածությունը բաղկացած էր 2 մասից՝ ա) գաղթականների 6 ամսվա պահպանման և բ) հայրենիք վերադարձնելու և տնտեսությունը վերականգնելու ծախսերից:

⁹ Նույն տեղում, նաև «Հորիզոն», 1915 թ. մարտի 17, № 80:

¹⁰ ՀԽՍՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 245, թ. 40, նաև ֆ. 55, ց. 1, գ. 115, թ. 2:

¹¹ ЦГИА Груз. ССР, ф. 13, оп. 27, д. 3686, л. 9. *Կառ. III. И. Басилая. Заканказы в годы первой мировой войны, Сухуми, 1968, стр. 110—111.*

¹² ՀԽՍՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 245, թ. 40, նաև «Հորիզոն», 1915 թ. մարտի 17, № 80:

¹³ Նույն տեղում:

1. Գաղթականների 6 ամսվա պահպանության ծախսեր.

1. 80000 հոգու սնունդը 6 ամսում՝ շնչին օրը 15 կոպ. = 1620000 ռ.
2. Բժշկական օգնություն = 123200 ռ., որից
 - ա) 7 հիվանդանոցների ծախսը 6 ամսում՝ ամիսը 2000 ռ. = 84000 ռ.:
 - բ) Շրջիկ բժիշկների, ֆելդշերների և դեղերի համար նախատեսված ծախս = 16000 ռ.:
 - գ) Շրջիկներ կազմակերպչական, 20 հոգու համար՝ օրը 100 ռ. = 12000 ռ.:
 - դ) Չնախատեսված ծախսեր, 10 տոկոս = 11000 ռ.:

Ընդամենը՝ 1743200 ռ.

2. Գաղթականներին հայրենիք վերադարձնելու և տնտեսությունը վերականգնելու ծախսեր.

1. 80000 հոգու համար, յուրաքանչյուրին՝ 3-ական ռ. = 180000 ռ.
2. Ծինությունների վերաշինություն՝ 8900 ռ. 50 կ. = 445000 ռ.:
3. Սերմացուի մատակարարում. 80000 հոգու համար ցորեն և գարի, յուրաքանչյուրին 3-ական փութ 1 ռ. 50 կոպ. — 4 ռ. 50 կոպ. = 540000 ռ.:
4. Անասունների ծախս. 8900 ընտանիքի մի գույզ եզ՝ գույզը 100 ռ. = 890000 ռ., 8900 ընտանիքի մեկական կովը՝ հատը 30 ռ. = 267000 ռ.:
5. Գյուղատնտեսական գույք.
 - ա) 8900 հատ սայլ՝ հատը 5 ռ. = 445000 ռ.:
 - բ) 8900 հատ արոր՝ հատը 3 ռ. = 267000 ռ.:
 - գ) 8900 հատ մանգաղ՝ հատը 1 ռ. 50 կ. = 13350 ռ.:
 - դ) 8900 հատ լուծ՝ հատը 2 ռ. = 17800 ռ.:
 - ե) 17800 հատ գերանդի և մանգաղ՝ հատը 80 կ. = 10680 ռ.:
 - զ) չվալ, թոկ, բահ, կացի, ուրագ՝ հատը 3 ռ. = 26700 ռ.:

Ընդամենը՝ 3102530 ռ.

Եվ այսպես՝ 1) գաղթականների 6 ամսվա պահպանության համար նախատեսվում էր՝ 1743000 ռ., 2) հայրենիք վերադառնալու և տնտեսության վերականգնման համար՝ 3102530 ռ., 3) կյանքի և գույքի ապահովության համար՝ 4555230 ռ., ընդամենը՝ 4995530 ռ.¹⁴:

¹⁴ Նույն տեղում, նաև «Հորիզոն», 1915 թ. մայիսի 6, № 51, նաև «Արեգ», 1915 թ. ապրիլի 4, № 11:

Հաշվի առնելով հիշյալ գումարի մեծության չափը և հասարակական ու մասնավոր ուժերով կարիքը բավարարելու անհնարինությունը, համագումարը սիստեմատիկորեն կայացրեց խնդրել կաթողիկոսին, որ վերջինս էլ իր հերթին միջնորդի կառավարությանը՝ մեծ մասշտաբով օժանդակություն կազմակերպելու նպատակով:

Համագումարը գիտակցելով, որ հարկավոր է մի ընդհանուր կապ ստեղծել բոլոր այն հայկական հաստատությունների միջև, որոնք զբաղվում էին գաղթականների օգնության գործով, ընդունեց նախկին հանձնաժողովի կազմած բանաձևը՝ Էջմիածնի կենտրոնական հանձնաժողովի գործելակերպի մասին, այն է՝ 1) Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի բարձր հովանավորության և հսկողության ներքո գտնվող Եղբայրական օգնության կոմիտեի գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողովն ընդհանուր ղեկավար օրգան էր հանդիսանում բոլոր այն հանձնաժողովների և կազմակերպությունների համար, որոնք զբաղվում էին փախստական գաղթականների օգնության գործով, 2) կոմիտեն էր վարում պաշտոնական բոլոր դիմումները և հարաբերությունները կառավարության հետ, 3) կոմիտեն հավաքում և կենտրոնացնում էր գաղթականների վիճակի և կարիքների հետ կապված բոլոր տեղեկությունները, 4) հրապարակում էր համազգային կոչեր ժողովավարության համար, 5) որպես ի գիտություն ստանում էր գաղթականներին օգնող բոլոր հաստատությունների հաշիվները, 6) գոյություն ունեցող հաստատությունները պահում էին իրենց անունը և շարունակում իրենց ինքնավար գործունեությունը¹⁵:

Էջմիածնի համագումարը պատմական մեծ նշանակություն ունեցավ հայ գաղթականության կյանքում: Այն առաջին համագումարն էր, որ քննության ենթարկեց գաղթականների օգնության, նրանց պահպանման, տեղավորման և հայրենիք վերադառնալու հարցերը: Համագումարը տեղի ունեցավ մի աշնանիս ժամանակաշրջանում, երբ ավարտվել էր 1914 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերյան գաղթը և դեռ չէր սկսվել 1915 թ. Վասպուրականի հուլիսյան աղետալի գաղթը: 1915 թ. գարնանը մեծ թվով գաղթականներ վերադարձան իրենց բնակության նախկին վայրերը և ձեռնամուխ եղան Հայաստանի վերաշինության գոր-

¹⁵ ЦГАОРСС СССР, ф. ДПОО, оп. 245¹ (1915 г.), л. 168 (1), лл. 35—36, 38, նաև ՀԽՍՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 245, թ. 40, նաև «Հորիզոն», 1915 թ. մարտի 8, № 58:

ծին: Այդ առումով մեծ նշանակություն ունեցան հատկապես Էջմիածնի համագումարի պատմական որոշումները: Համագումարում առաջին անգամ փորձ կատարվեց կենտրոնացնելու հայ գաղթականության հարցով զբաղվող բոլոր հասարակական և բարեգործական հաստատությունների ուժերը: Մինչ այդ բացակայում էր բնդհանուր ղեկավարությունը, գործունեության ընդհանուր, միաբան և համերաշխ համակարգը, դրամական և նյութեղեն նպաստների բաշխման միասնությունը: Բազմաթիվ հաստատություններ, ընկերություններ, հանձ-

նաժողովներ, կոմիտեներ զանազան քաղաքներում, գործում էին իրարից անկախ և ազատ, առանց որևէ համաձայնության: Միավորման պահանջը ավելի հրամայողական ձևով հրապարակի վրա դրվեց գաղթականներին հայրենիք վերադարձնելու և նրանց քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու հացի քննարկման ժամանակ: Միևնույն ժամանակ համագումարը մեծ փորձ կուտակեց Պետրոգրադի գաղթական և Արևմտահայերի համագումարների համար:

